O‘ZBEK TILIDA ZOOMORFIK METAFORALARNING O‘RGANILISHI

Choriyev Jaloliddin Almirzayevich
Qarshi davlat universiteti
Xorijiy tillar fakulteti 2-kurs magistranti
choriyevjaloliddin405@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada metaforaning bir sohasi bo‘lgan zoomorfik metaforalar haqida so‘z yuritiladi. O‘zbek tilida zoomorfik metaforalarning qo’llanilishi va jahon tilshunosligi bilan qiyoslab, tahlilga tortiladi.

Annotatsion.

The present study explores zoomorphic metaphors as a distinct subcategory of metaphor, analyzing their usage in the Uzbek language through a comparative framework informed by global linguistic research.

Kalit so‘zlar: metafora, zoomorfik metafora, kognitiv tilshunoslik, obrazli ifoda, xarakter, hissiyot.

Key words: metaphor, zoomorphic metaphor, cognitive linguistics, figurative expression, character, emotion.

KIRISH

Tilshunoslikda metaforaning turli ko‘rinishlari chuqur o‘rganilmoqda. Zoomorfik metaforalarning semantik va madaniy jihatlari o‘rganilishi muhim va e’tiborli sohalardan biridir. Zoomorfik metaforalar – hayvonlarga xos xususiyatlarni inson yoki boshqa obyektlarga o‘xshatish orqali yangi ma’no hosil qilishdir. Umuman, metafora Aristotelning “Poetika” asariga bog‘lanadi. So‘ngra metafora ritorikaga bog‘langan. XX asrga kelib metaforaga yangicha qarash paydo bo‘ldi. Max Black metaforaning interaksion nazariyasini ishlab chiqib, unda ikki semantik maydon o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir asosiy rol o‘ynashini takidlaydi1. Bu yondashuvda

1 Black, M. Models and Metaphors. – Ithaca: Cornell University Press, 1962.

metafora shunchaki o‘xshatish emas, balki yangi ma’no hosil qiluvchi semantik jarayon sifatida qaraladi. Ya’ni, metafora orqali inson borliqni yangicha ko‘ra boshlaydi.

Jahon tilshunosligida metafora, jumladan, zoomorfik metaforalar bir qadar o‘rganilgan, ammo o‘zbek tilshunosligida zoomorfik metaforalarni o‘rganish hali ham chuqur tadqiqotlarni talab etmoqda. Turli tillarda metaforaning bu turi xalqlarning milliy mentaliteti va ijtimoiy kelib chiqishi bilan bog‘liq holda shakllangan. Xususan, o‘zbek tilshunosligida hayvonlar bilan bog‘liq metaforalar ko‘p uchraydi. Bu mintaqaviy holat va o‘sha hududda yashovchi hayvonlarga bog‘liq holda shakllangan. Zoomorfik metaforalar nutqni jonlantiradi va tinglovchiga fikrni aniq holda yetkazishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O‘zbek tilshunoslari orasida Sh. Rahmatullayev, A. Hojiyev, N. Mahmudov, B. Yo‘ldoshev, S. Karimov kabi olimlar metaforani turli rakurslarda tahlil qilgan. Jumladan, Professor N. Mahmudov metaforalarni inson omili bilan uzviylikda tadqiq etgan. Sh. Maxmaraimova teamorfik metaforalarni, o‘zbek dostonlari va jadidlar she’riyatidagi badiiy tasvir vositalari Ya.S.Saidov tomonidan, bolalar she’riyati metaforalari esa Z. Davletmuratova tomonidan o‘rganilgan.

A. Hojiyev metaforani ma’no ko‘chishning eng faol vositasi sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, metafora predmet yoki hodisalarning o‘xshash belgilariga asoslangan holda nominativ birliklarning transferi orqali yuzaga keladi. Bu jarayonda ikki tushuncha o‘rtasidagi tashqi (visual) yoki ichki (semantik) o‘xshashlik asosiy determinant sifatida xizmat qiladi. Sh. Rahmatullayev esa metaforani til birliklarining semantik rivojlanishini ta’minlovchi muhim vosita sifatida ko‘rib chiqadi. Olimning fikricha, metafora orqali leksemalarning ma’no hajmi kengayadi, ularning polisemantik xususiyatlari kuchayadi va yangi semantik variantlar yuzaga keladi. Bu esa o‘z navbatida tilning lug‘at boyligini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, N. Mahmudov metaforaning nutqiy va uslubiy funksiyalariga alohida e’tibor qaratib,

uni **badiiy tafakkurning asosiy ifoda vositalaridan biri** sifatida baholaydi[2]. Metafora nutqqa obrazlilik, ta’sirchanlik va estetik boylik baxsh etadi. Shu bilan birga, B. Yo‘ldoshev metaforani semantik derivatsiya jarayonining muhim ko‘rinishi sifatida ko‘rib, uning yangi ma’nolar hosil qilishdagi rolini alohida qayd etadi[3]. Tadqiqotchining fikricha, metafora til tizimida dinamik xarakterga ega bo‘lib, doimiy ravishda yangi ma’no qatlamlarini shakllantirib boradi.

Ushbu maqolada bir qancha metodlardan foydalanildi. Jumladan, deskriptiv metod orqali zoomorfik metaforalar tavsiflandi, semantik tahlil metodi orqali metaforaning semantik ma’nolariga e’tibor qaratildi, kontekstual hamda qiyosiy metod orqali esa turli tillar bilan qiyoslandi va kontekstual ma’nolariga diqqat qaratildi. Shuningdek, zoomorfik metaforalar lingvokulturologik jihatdan ham tahlil qilindi.

NATIJALAR

O‘zbek tilida zoomorfik metaforalarni turli mezonlar asosida tasniflash mumkin. Eng keng tarqalgan tasnif semantik xususiyatlarga tayangan holda amalga oshiriladi. Shu jihatdan ular uch asosiy guruhga bo‘linadi:

1. **Insonning xarakter va shaxsiy sifatlarini ifodalovchi metaforalar**

Birinchi guruhga insonning ichki sifatlarini ifodalovchi zoomorfik metaforalar kiradi. Masalan, insonning jasoratini, mardligini yoki dovyurakligini “shamol kabi kuchli”, “tog‘dek mustahkam” kabi obrazli iboralar orqali tasvirlash mumkin. Shu tarzda metaforalar nafaqat xulq-atvorni, balki ichki ruhiy holat, hissiyotlar va qaror qabul qilish jarayonlarini ham aks ettiradi.

- “**Tulki**” – ayyor odamni ifodalashda;
- “**Qo‘y**” – muloyim va itoatkor kishini tasvirlashda;
- “**Bo‘ri**” – tajovuzkor yoki shafqatsiz insonga nisbatan ishlatiladi.

2 Mahmudov, N. Badiiy til va metafora. T., 2016.

3 Yo‘ldoshev, B. Til va semantik derivatsiya. T., 2011.

Ushbu turdagi metaforalar nutqning obrazli qatlamini boyitadi va badiiy matnlarni yanada jonli qiladi.

2. **Insonning tashqi ko‘rinishini ifodalovchi metaforalar**

Ikkinchi guruh insonning tashqi ko‘rinishi yoki jismoniy xususiyatlarini tasvirlaydi. Bu metaforalarda hayvonlarning tashqi belgilariga o‘xshashlik asosida ma’no hosil qilinadi. Masalan:

- “**Burgutdek ko‘z**” – kutilmagan sezgirlik yoki o‘tkir nigoh;
- “**Sher yurak**” – jasorat va mardlik;
- “**Quyon yurak**” – qo‘rquvchanlik;
- **“Bo‘ri ko‘z”** — o‘tkir, yovqarash ko‘z;
- **“Ilon ko‘z”** — sovuq, yomon qarash.

Bunday ifodalar badiiy va ilmiy nutqda insonning tashqi va ichki holatini tasvirlashda keng qo‘llaniladi.

3. **Insonning xatti-harakati va ruhiy holatini ifodalovchi metaforalar**

Bu yerda harakatlarning xarakteri hayvonlarning harakati bilan taqqoslanadi. Masalan:

- “**Ilondek sudralmoq**” – sekin, ehtiyotkor harakat;
- **“Itdek yugurmoq”** — juda tez harakat qilish;
- “**Maymundek sakramoq**” – chaqqon, beparvo harakat.

Bunday metaforalar nutqning dinamikligini oshirib, matnni jonli va ta’sirchan qiladi.

Zoomorfik metaforalarda hayvonlarga xos belgilar umumlashtirilib, insonlarga tatbiq etiladi. Natijada milliy-madaniy stereotiplar yuzaga keladi.

Masalan:

tulki → har doim ayyorlik timsoli;

bo‘ri → yovuzlik yoki kuch ramzi.

Bu semantik jarayon tilning kognitiv (tafakkur bilan bog‘liq) xususiyatini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Zoomorfik metaforalar nafaqat tinshunoslik jihatidan, balki madaniy konteks jihatidan ham alohida ahamiyatga ega. Zoomorfik metaforalar tilning ma’noviy

jihatdan boyligini ko‘rsatadi. Yuqoridagi tahlillar o‘zbek mentalitetiga xos bo‘lgan qarashlarning zoomorfik metaforalarga ko‘chganligini ifodalaydi. Ba’zi mamlakatlarda tulki ayyorlik ramzi emas, balki boshqa ma’nolarda ishlatilishi mumkin. Masalan, burgut zoomorfi o‘tkir nigoh ma’nosini beradi, ammo jahon xalqlari tilshunosligida burgut o‘tkir nigoh ma’nosidan tashqari dovyurak ma’nosida ham ishlatiladi.

XULOSA

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, o‘zbek tili zoomorfik metaforalarga boy til hisoblanadi. Zoomorfik metaforalarning xususiyatlari, ishlatilish o‘rni, badiiy adabiyotlarda qo‘llanilishi o‘rganilishi zarur bo‘lgan sohalardan biridir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Black, M. Models and Metaphors. – Ithaca: Cornell University Press, 1962.
2. Mahmudov, N. *Badiiy til va metafora*. T., 2016.
3. Yo‘ldoshev, B. *Til va semantik derivatsiya*. T., 2011.
4. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Kovecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
6. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
7. Richards, I. A. The Philosophy of Rhetoric. – Oxford: Oxford University Press, 1936.